

MU'TEZİLE ARAŞTIRMALARINDA KAYNAK PROBLEMİ

Hüseyin HANSU*

REFERENCE PROBLEM IN THE STUDIES ON THE MU'TAZILAH

The Mu'tazilah school has been forced away gradually from the "Sunni Islamic world" from the last part of the third century of hegira onwards. In addition, the books belonging to them have vanished in time. Because of the lack of Mu'tazilite books, information about them has restricted just as that given by their adversaries in the Sunni world. Having cited the Mu'tazilite views as missing or with some additions which seem to be purposeful now and then, these writers have caused to a negative image about them. After discovering some Mu'tazilite books at later time, it had been understood their genuine views.

In this article, following a brief historical account about the Mu'tazilite sources some falsification in the quotation concerning their Hadith and Sunna understanding have been studied as pattern. In addition to this, a brief historical account has been given about present Mu'tazilite books with the hope that it will contribute to the new studies that will be made about the doctrine of this sect in the future and it has been pointed out to the necessity of learning genuine Mu'tazilah from their own sources.

Mu'tezile mezhebi, akli bir bilgi kaynağı olarak kabul eden ve İslâm akaidini akli metotlar ışığında açıklamaya ve savunmaya çalışan bir kelâm okulu olarak tanınmıştır. Genellikle kültürlü ve seçkin bir kesim arasında yayılmış olan bu mezhebe ait çok sayıda eserden söz edilmektedir.¹ Hicrî 131/748'de vefat eden mezhebin kurucusu Vâsıl b. Atâ 10 eser yazmıştır.² Aynı zamanda İslâm kültürünün ilk yazılı ürünleri olarak da kabul edilebilecek olan bu eserler içerisindeki "*El mes'ele fi'r-red ale'l-Ma'neviyye*" adlı kitap, daha kuruluş aşamasında bu düşüncenin ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu düşünce ve kültür faaliyeti Vâsıl'dan sonra da kesintisiz olarak devam etmiştir. Mezhebin en önemli düşünürlerinden kabul edilen Ebu'l-Hüzeyl'in (ö.235/849) 1200 eser yazdığı, Ebû Ali el-Cubbâî'nin (ö.303/915) eserlerinin 4000 varlığı aştığı, Ebû Hâşim'in (ö.321/933) sadece kelâmıla ilgili 260 eserinin olduğu

* Yrd. Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, h_hansu@yahoo.com

¹ Bkz en-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk, *Kitâbu'l-Fihrist*, nşr. M. Ridâ Teceddüd, Tahran 1971, s. 201-222.

² İbn Nedîm, *age*, s. 203.

belirtilmektedir. Aynı şekilde Mu'tezile'nin filozofları sayılan en-Nazzâm (ö.221/835), Süleymân b. Abbâd (ö.215/830?) ve el-Câhız'ın (ö.255/869) çok sayıda eser yazdığı belirtilmektedir.³ Mezhepler tarihçisi el-Malâtî (ö.377/987), Mu'tezile bilginlerine ait sayısız eser bulunduğundan bahisle bunların hepsini kaydetmenin güçlüğüne işaret etmiştir.⁴ Ünlü bibliyografya yazarı en-Nedîm bu eserlerden yüzlercesinin adını kaydetmiştir. Ne var ki bu muazzam yazılı mirasın çok az bir kısmı günümüze gelebilmiştir. Bunlar ise daha çok üçüncü asır ve sonrasına aittir.

Yangın, talan ve istilâ gibi nedenler bir yana bırakılırsa bu mirasın ortadan kaybolmasının en önemli nedeni mezhep taassubu olmuştur. Bu çerçevede Abbâsî halifesi el-Me'mûn (ö.218/833) tarafından başlatılan Mihne (sorgulama, imtihana çekme) uygulaması belirleyici bir rol oynamıştır. el-Mu'tasım (ö.227/841) ve el-Vâsık (ö.232/846) tarafından da sürdürülen Mihne politikası⁵ İslam kültür tarihinin dönüm noktalarından biridir. Kısaca bazı görüşlerin /inançların devlet baskısıyla halka zorla kabul ettirilmesi ve buna direnenlerin çeşitli cezalara çarptırılması anlamına gelen Mihne sürecinde, dönemin bazı Mu'tezile âlimleri de etkin rol oynamıştır. Özellikle halifenin danışmanlarından Sumâme b. Eşras (ö.218/828) ve kâdılkudât Ahmed b. Ebî Duâd (ö.240/854) öne çıkan isimlerdir. Yaklaşık 18 yıl devam eden bu süreç toplumda büyük bir infial uyandırmıştır. 232/846 yılında tahta çıkan el-Mütevekkil (ö.247/861) döneminde son verilen bu uygulama, ikinci asrın başlarından beri İslam düşüncesinin en etkin akımlarından biri olan Mu'tezile için sonun başlangıcı olmuştur. Mihne uygulamasındaki sorumluluğundan dolayı Mu'tezile büyük bir bedel ödemiştir. Zira bu uygulamanın toplumda doğurduğu infial sonucu, sadece Mu'tezile değil, eserleri de ortadan kalkmıştır.⁶

Aklî yoruma dayalı din anlayışı nedeniyle Mu'tezile'ye karşı öteden beri zaten var olan muhafazakâr husumet, bu tarihten sonra âdeta bir nefret ve intikam duygusuna dönüşmüştür. Mu'tezilî âlimler hapsedilmiş veya sürgüne gönderilmiş,⁷ ders vermeleri yasaklanmış⁸ kitapları yakılmıştır.⁹ Hatta onların kitaplarını bulunduranlar¹⁰ veya mütalâa edenler dahi cezalandırılmıştır.¹¹ Öyleki Mu'tezile'nin minberlerden lânetlenmesi giderek bir gelenek haline gelmiştir.¹² Nitekim kaynaklarda 456/1063 yılında, Mu'tezile'nin hâlâ tel'in edildiğine dair haberler bulunmaktadır.¹³

Mu'tezile'ye yapılan baskılar nedeniyle, bu mezhebe ait eserlerin zamanla istinsah edilmemeye başlandığı anlaşılmaktadır. Hicrî beşinci asır gibi erken sayılan bir dönemde bile bu eserlerin artık mevcut olmadığı görülmektedir. Kendi döneminde

³ el-Malâtî, Ebu'l-Huseyin Muhammed b.Ahmed, *et-Tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bida'*, nşr. Muhammed Zeynuhum Muhammed Azb, Mektebetü'l-Medbolî, Kahire 1990, s. 32-33.

⁴ el-Malâtî, *age*, s. 33.

⁵ et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-rusul ve'l-mülûk*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1987, IX, 498.

⁶ Hamidullah, "Usûl al-fiqh'in tarihi", İTED, II(1956-57), s. 7.

⁷ Taberî, *age*, X, 40.

⁸ İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Umem*, nşr. Suheyl Zukar, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995, IX,155; Hatiboğlu M. Said, *Şerafu ashâbi'l-hadis* mukaddimesi, s. 10.

⁹ el-Hamevî, Yakut, *Mu'cemu'l-udebâ*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1980, VI, 259.

¹⁰ İbnü'l-Abrî, G. Ebu'l-Ferec b. Ehrun, *Târîhu muhtasar-ı düvel*, nşr. Anton Salihanî el-Yesuî, Dâru Râid, Lübnan 1983, s. 415; Cârullah, Zuhdî Hasan, *el-Mu'tezile*, Kahire 1947, s. 217.

¹¹ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Amr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Dr. Ahmed Ebû Mulhîm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, XII, 98, 105, 106.

¹² İbn Cevzî, *age*, VII, 287.

¹³ İbn Kesir, *age*, XII, 91, Hatiboğlu, *age*, s. 11.

mevcut olanlarının ise müellif hattıyla olduğuna işaret eden Eş'arî mezhepler tarihçisi el-İsferâyînî (ö. 478/1078), bu eserleri istinsah etmeyi abesle iştigal olarak değerlendirmişdir.¹⁴ Öte yandan kelâmcıları zemmeden kitapların yazılmış olması ve Kelâm okumanın haram olduğuna dair verilen fetvalar da,¹⁵ Mu'tezile'ye ait eserlerin giderek ortadan kaybolmasını hızlandırmıştır.

Hicrî dördüncü asırda Sünnî İslam dünyasından uzaklaştırılan Mu'tezile, bir süre Şîa ve Zeydiyye'nin hâkim olduğu bölgelerde varlığını devam ettirmişse de, fiilen yaşayan bir mezhep olmaktan çıkmıştır. Mu'tezile'nin görüşleri Şîa ve Zeydiyye içerisinde etkisini sürdürürken, Sünnî dünyada ise Mu'tezile artık bir bidat hareketi olarak görülmüş, görüşleri de sadece muhaliflerinin dilinden öğrenilmiştir. Bu konudaki bilgiler de özellikle el-Bağdâdî, el-İsferâyînî, eş-Şehristânî gibi mezhepler tarihçilerinin verdiği ve çoğunlukla birbirlerinden aktardıkları yarım yamalak malûmatla sınırlı kalmıştır. Zira fırka ve mezhepleri tanıtan yazarlar onları tanıtmak, görüşlerini yorumsuz bir şekilde vermek yerine, genellikle onları reddetmek, çürütmek, yermek, iyi taraflarını öne çıkarmayıp sadece kötü taraflarından söz etmek ve böylece mensup oldukları mezhebin haklılığını ortaya koymak gibi bir amaç gütmüşlerdir. Bu yazarların, kendilerine muhalif mezhepler hakkında yetersiz bilgi verdikleri, muğalâtaya saptıkları, onları yorumlayarak ya da bağlamından kopararak aktardıkları, bazen kasıtlı olarak yalana baş vurdukları ifade edilmiştir.¹⁶ Bu sahanın en güvenilir kaynaklarından kabul edilen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserinin girişinde, mezhep tarihçilerinin bu olumsuz tavrına dikkat çekerken;¹⁷ dinler tarihçisi el-Birûnî (ö.430/1038) de, mezheplere dair bazı eserlerde Mu'tezile'nin, "Allah-u Teâlâ bizâtihi alîmdir" sözünün, halkı Mu'tezile aleyhine kışkırtmak için "Allah'ın ilmi yoktur" şeklinde aktarıldığına şahit olduğunu belirtmiştir. Muhâlif ve hasımların görüşlerini anlatan makâlât yazarlarının çok azının bu hareket tarzından kurtulabildiğine işaret eden el-Birûnî, özellikle aynı dinden doğan muhtelif mezheplerde, birbirlerine yakınlıkları sebebiyle bu durumun daha bariz bir şekilde görüldüğünü ifade etmiştir.¹⁸ Hatta Fahreddîn er-Râzî, İslam mezheplerini, el-Bağdâdî gibi muhaliflerine karşı son derece mutaassıp olan birine dayanarak yazdığı için, eş-Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal*'ini bile itimat edilebilecek bir eser olarak görmemiştir.¹⁹

Polemik türü eserlerde Mu'tezile hakkında verilen bilgiler, genellikle bu mahiyette olmuştur. Özellikle hicrî beşinci asırda yazılmış bulunan el-Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-fırak* adlı eseri bu tarzın en tipik örneğidir. Onun üslûbunu devam ettiren el-

¹⁴ el-İsferâyînî, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsîr fî'd-dîn ve temyizi şiraki'n-nâciye ani'l-şiraki'l-hâlikîn*, nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1983, s. 192.

¹⁵ Meselâ bkz. İbn Kudâme el-Makdisî (ö. 620/1223), *Tahrîmü'n-nazar fî küttübi ehli'l-Kelâm*, el-Herevî, *Zemmü'l-kelem ve ehlihi*.

¹⁶ Bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, nşr. M. Muhyiddîn Abdülhamîd, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1990, I, 3; Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Birûnî, *Tahkîku ma lil Hind*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1985, s. 4; er-Râzî, *Münâzarâtu Fahrüddîn er-Râzî fî Bilâdi Mâverâinnehr*, nşr. Fethullah Huleyfî, Dâru'l-Maşrik, Beyrut 1967, s. 39; el-Kâsimî, Cemâleddîn, *Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile*, Müessesetü'r-Risâle, 3. Baskı, Beyrut 1985, s. 32, el-Kevsefî, *Tebîyîn kezi'bi'l-mufterî* mukaddimesi, s. 20.

Mezhepler tarihi eserleri hakkında bir değerlendirme için bkz. Yusuf Ziya Yörükân, *Ebu'l-Feth eş-Şehristânî ve Mezheplerin Tenkidinde Usul*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 83-127; E. Ruhi Fiğlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, TDV, Ankara 1991, Giriş, s. XIII-XXXI.

¹⁷ el-Eş'arî, *age*, I, 33.

¹⁸ el-Birûnî, *age*, s. 3.

¹⁹ er-Râzî, *age*, s. 39; el-Kâsimî, *age*, s. 32.

İsferâyînî de aynı yanlışları sürdürmüştür. Önceki iki esere nispetle daha tarafsız davranan eş-Şehristânî bile Mu'tezile hakkında yanlış bilgilere yer verebilmiştir. Bu kaynaklardaki yanlış bilgilerin ise, Mu'tezile'ye karşı aşırı muhalifliği ile bilinen İbnü'r-Râvendî'nin (ö.250?/864) *Fadîhatu'l-Mu'tezile*'sinde ileri sürdüğü iddialara dayandığı anlaşılmıştır.²⁰ İbnü'r-Râvendî tarafından öne sürülen bu iddialar, Mu'tezilî bilgin el-Hayyât tarafından cevaplandırıldığı halde, adı geçen yazarlar tarafından tekrar edilmiş görünmektedir. Bu yazarların, Mu'tezile hakkında verdikleri bilgilerin, İbnü'r-Râvendî'nin iddiaları ile sınırlı olması, mezhebin ana kaynaklarına müracaat etmediklerini zaten göstermektedir.

Mu'tezilî bilginlere ait görüşlerin tahrif edildiğine, yanlış anlamalara sebebiyet verecek şekilde aktarıldığına dair pek çok örnek vermek mümkündür.²¹ Bu makalede, sadece Mu'tezile'nin sahâbenin adaleti ve hadis hakkındaki görüşlerine dayanak yapılan bazı nakillerdeki eksiklik veya ilâvelere dikkat çekilecektir.

1. Bazı Sünnî mezhepler tarihi kaynaklarında iç savaşı katılan sahâbenin adaleti hakkında Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'e atfedilen görüşlerin, şu eklemeye beraber yer aldığını görmekteyiz:

"Ali taraftarlarından biri ile Âişe taraftarlarından biri yanımda bir tutam ot üzerine bile şahitlik etseler şahitliklerini kabul etmem...."²²

Halbuki Vâsıl ve Amr'ın bu konudaki görüşü, Mu'tezilî yazarlar tarafından daha farklı bir şekilde kaydedilmiştir. el-Hayyât bu konuda şöyle demiştir:

"Vâsıl, Osman'ın son altı (senesi) ile Ali, Talha, Âişe'nin (r.a.) savaşılarından sonraki durumları hakkında çekimser davranmış, haklarında bir hüküm vermeyerek durumlarını Allah'a havale etmiştir. Ona göre taraflardan biri âsi olmuştur ama, bunun hangisi olduğu tam olarak bilinemez. Bu nedenle Vâsıl, 'biz onları savaştan önceki

²⁰ el-Kevserî, *el-Fark beyne'l-fırak* mukaddimesi (*Mukaddimetü'l-Kevserî* içinde), s. 154; Subhî, Ahmed Mahmud, *fi ilmi'l-Kelâm*, Beyrut 1985, I, 270.

²¹ Mevcut az sayıdaki Mu'tezile eseri ile bu kaynaklar arasındaki bir karşılaştırma bile bu tahrifatı göstermeye yetmektedir. Bu konuya dair bazı örnekler şöyledir:

a. Bazı Mezhepler tarihi kaynaklarında Mu'tezile bilgini Ca'fer b. Mübeşşir'e "Kim bir tane veya ondan daha küçük bir şey bile çalsa fâsık olur, ebediyen cehennemde kalır" şeklinde bir görüş isnat edilmiştir. (el-Bağdâdî, Abdülkâhîr, *el-Fark beyne'l-fırak*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts, 127; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1999, s. 46). Bu iddiaya cevap veren el-Hayyât'a göre Cafer b. Mübeşşir'in söylediği aslında sadece şudur: "Küçük günah kasıtlı olarak işlenirse kebir olur." (Bkz. el-Hayyât, Ebu'l-Huseyin Abdurrahîm b. Muhammed b. Osmân, *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Red âlâ İbn-i Râvendî el-Mulhid*, nşr. H. S. Nyberg, Dâru'l-Kabs, Beyrut 1986, s. 83)

b. en-Nazzâm'ın 199 dirhem çalanın fâsık sayılmayacağı buna karşın 200 dirhem veya daha fazla çalanın fâsık sayılacağı görüşünü savunduğu iddia edilir. el-Bağdâdî'ye göre bir nas veya icmâa dayanmayan bu ictihadı onun şeytanî vesveselerinin bir ürünüdür. (el-Bağdâdî, *age*, 104-105; eş-Şehristânî, *age*, 45). Halbuki 200 dirhem, en-Nazzâm'a göre bir malın nisab miktarının alt sınırıdır. (Bkz. el-Hayyât, *age*, s. 93)

c. el-Fuvatî'nin, "Kişinin muhalifini -Müslüman bile olsa- suikastla öldürmesi caizdir" dediği iddia edilmiştir. (el-Bağdâdî, *age*, 121, el-İsferâyînî, *age*, s. 77). Bunun el-Fuvatî'ye iftira olduğunu söyleyen el-Hayyât, onun bu konudaki görüşünü şu şekilde vermiştir:

"İrtidat ettiği kesinleşen bir kimsenin cezasını uygulayacak bir imam yoksa, buna gücü yeten biri, kendisini ele verecek bir iz bırakmayacak şekilde ona Allah'ın hükmünü uygular (yani onu öldürür). Eğer bunu yaptığına dair bir şüphe doğacaksa bu takdirde söz konusu hükmü uygulaması helâl olmaz. (el-İntisâr, s. 62)

d. el-Hasan el-Basrî'nin Vâsıl b. Atâ'yı, "el-Menziletü beyne'l-menzileteyn" görüşünden dolayı kovduğu (el-Bağdâdî, *age*, s. 82; el-İsferâyînî, *age*, s. 68) şeklindeki iddia da Mu'tezile yazarları tarafından kabul edilmemiştir. en-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 201. Geniş bilgi için bkz. Hansu, Hüseyin, *Mu'tezile ve Hadis*, yayınlanmamış doktora tezi, AÜSBE, Ankara 2002, s. 34-38.

²² el-Bağdâdî, *age*, 83; el-İsferâyînî, *age*, s. 69; eş-Şehristânî, *age*, s. 38.

durumları üzere kabul eder ve öylece severiz, savaştan sonraki durumlarını ise Allah'a havale ederiz', demiştir."²³

Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'in, Hz. Ali, Talha, Zübeyr ve Hz. Âişe'yle olan ihtilâfları hakkındaki görüşlerini, diğer bir Mu'tezile imamı olan el-Belhî ise şöyle aktarmıştır:

"Onların hepsi İslam üzeredirler, itham edilemezler, hepsini sever ve hiç birinden teberrî etmeyiz. Bize göre onlar, karşılıklı lânetleşenler hükmündedirler. Bunlardan her birinin, âdil bir şahitle beraber şahitlikleri geçerli olur. Ancak Ali ile Talha, Ali ve Zübeyr veya Talha ve Zübeyr veya onlardan biri ile Hz. Âişe, başka bir kadınla beraber şahitlik ederse şahitlikleri kabul edilmez, çünkü bizzat kim olduğunu bilmesek bile içlerinde şahitliği kabul edilmeyecek birinin bulunduğu kesindir."²⁴

el-Bağdâdî'nin "Amr b. Ubeyd ise Vâsıl'ın görüşüne ek olarak, Cemel günü savaşan her iki tarafı da fâsıklıkla itham etmiştir"²⁵ şeklinde aktardığı görüş ise el-Belhî'nin eserinde şu şekilde yer almıştır:

"Amr'ın, Vâsıl'ın bu görüşüne ilâve olarak ayrıca, "âdil bir şahitle beraber de olsa Ali, Talha ve Zübeyr'in şahitliği kabul olunmaz" dediği nakledilir. Ancak Amr'ın taraftarları, onun Vâsıl'a muhalefet etmeyeceğini gerekçe göstererek, hakkındaki bu son naklin doğru olmadığını ileri sürmüşlerdir."²⁶

Görüldüğü gibi Mu'tezile kaynaklarında, "onların bir tutam ot üzerine olan şahitlikleri bile kabul olunmaz" şeklinde tahkir edici bir ifade yer almamaktadır. Amr'ın Cemel günü savaşan her iki tarafın da şahitliğini kabul etmediği iddiasının ise kesin olmadığı belirtilmektedir.

2. Mu'tezile bilginleri Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf ve Hişâm b. Amr el-Fuvatî, diğer Mu'tezilîlerden farklı olarak bir haberin mütevâtir, yani kesin delil olabilmesi için içlerinden en az birinin cennet ehli olduğu 20 kişi tarafından rivayet edilmesi gerektiğini şart koşmuşlardır. Çünkü onlara göre kâfirlerin haberi bilgi ifade etmediği gibi, hüccet de olamaz. Ayrıca haber veren (Müslüman) topluluk da eğer evliya değilse, yalan üzerinde birleşebilir.²⁷ Cennet ehli kimseler onlara göre, her dönemde mutlaka bulunur. Bunlar Allah dostları (evliyâullah) olup masumdurlar, yalan söylemez, büyük günah işlemezler, içi dışı bir, muttakî, sâlih, iyilik sahibi kimselerdir. Bunların verdiği haber hüccet olur.²⁸ Ebu'l-Hüzeyl'in bu konudaki delili, "Eğer sizden sabreden yirmi kişi olsa onlardan iki yüz kişiyi yener..." (Enfâl: 29) ayetidir. Zira bu ayette, içlerinde Hz. Peygamber'in (masum) de bulunduğu yirmi kişiden söz edilmektedir.²⁹ Bu sayıya ulaşmayınca karşı taraf için hüccet olamayacakları gibi savaşmaları da mübah olmaz. el-Hayat da Ebu'l-Hüzeyl ve el-Fuvatî'nin masumluktan kastının, kişiyi Allah'ın dostluğundan çıkaracak bir günah işlememek olduğunu, yoksa küçük günah işlememek anlamına gelmediğini belirtmiştir.³⁰

²³ el-Hayyât, *el-İntisâr*, s. 97-98.

²⁴ el-Belhî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Ka'bî, *Kitâbu'l-Makâlât*, el yazması, (Dr. Racîh el-Kürdî özel kütüphanesi), vr. 102b.

²⁵ el-Bağdâdî, *age*, s. 84.

²⁶ el-Belhî, *age*, vr. 102b.

²⁷ el-Belhî, *age*, vr. 58b.

²⁸ el-Hayyât, *el-İntisâr*, s. 162; el-Belhî, *age*, vr. 59; eş-Şehristânî, *age*, s. 41.

²⁹ el-Belhî, *age*, vr. 59b; el-Basrî, Ebu'l Huseyin, *el-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkâh*, nşr. Halil Meys, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, II, 92.

³⁰ el-Hayyât, *el-İntisâr*, s. 162.

Yukandaki nakilde görüldüğü gibi bu görüşü savunanlar "Cennet ehli" olmaksızın neyi kastettiklerini açıkça belirtmişlerdir.³¹ Ancak el-Bağdâdî Ebu'l-Hüzeyl'in "cennet ehli"yle ilgili açıklamasını hafızca, onun ifadesini şu şekilde yorumlamıştır:

Ebu'l-Hüzeyl'in haberin delil olabilmesi için 20 kişiyi şart koşmasındaki gayesi şer'î konular hakkında gelen haberlerin hükmünü iptal etmektir. Çünkü "aralarında birinin cennet ehli olması gerekir" sözünden, i'tizâle, kadere ve yüce Allah'ın takdir ettiklerinin fani olacağı şeklindeki bid'atlerine inanan birini kastetmiştir. Çünkü ona göre bunlara inanmayan ne mümin, ne de cennet ehli olur..."³²

3. en-Nazzâm'ın, mütevâtir haber, icmâ ve kıyasın delil oluşunu kabul etmediği ayrıca zarurî ilim ifade etmeyen haber-i vâhidi inkâr ettiği iddia edilmiştir.³³ Genelde tarafsızlığı ile bilinen eş-Şehristânî, bu konuda daha ileri giderek Şâ'nın savunduğu görüşleri en-Nazzâm'a izafe etmiştir: Ona göre en-Nazzâm, icmâ ve kıyasın hüccet oluşunu reddetmiş, hüccetin ancak masum imamın sözü olduğunu savunmuştur. Ayrıca şu iddialarda bulunmuştur: İmamet ancak açık nas ve tayinle olur. Nebî (s.) Bir çok yerde Ali'ye işaretle bunu açıklamış ancak Ömer bunu gizlemiştir. Ömer, Sakife günü Ebû Bekir'i halife seçirmiş, Hudeybiye'de Hz. Peygamber'e itiraz etmekle (dinde) şüphe ettiğini göstermiş, Hz. Fâtıma'yı dövmüş ve düşük yapmasına neden olmuş, onu evdekilerle beraber yakın demiştir..."³⁴

Halbuki gerek Mu'tezile kaynaklarında gerek eş-Şehristânî dışındaki Sünnî kaynaklarda en-Nazzâm'ın böyle bir görüş savunduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bilâkis Mu'tezile kaynakları en-Nazzâm'ın bunun tam tersi görüşler savunduğunu göstermektedir. Meselâ ona göre imamet, Allah katında en hayırlı olan kimsenin hakkıdır. Çünkü "Allah'ın indinde en hayırlı olanınız en çok takva sahibi olanınızdır" (Hucurât: 13) ayeti bunu açıkça ilân etmiştir.³⁵ Ona göre, Nebî'den (s.) sonra ümmetin en efdali Ebû Bekir'dir. Çünkü mal, aşiret ve şeref (eşraf) açısından en önde olanlarından olmadığı halde, ümmet onu seçmiş ve onu imam olarak kabul etmiştir. Bundan anlaşılıyor ki o sadece dindeki faziletinden dolayı seçilmiştir.³⁶ Sadece en-Nazzâm değil, Mu'tezile'nin tamamına göre gerek Kuran'da gerek sünnette imamet için asla bir şahsın ismi belirtilmemiştir. İmamet ancak ümmetin seçkinleri arasından şûrâ ile belirlenir.³⁷ en-Nazzâm üstünlüğün, hilâfetteki tertip sırasına göre olduğunu açıkça ifade eden Mu'tezilî bilginlerdendir.³⁸

en-Nazzâm'ın icmâ, kıyas ve haberlerin delil oluşu hakkındaki görüşleri de eksik olarak aktarıldığından yanlış anlamalara sebebiyet vermiştir: en-Nazzâm, şer'î konularda kıyasın kullanılmasına karşı çıkmıştır.³⁹ Ancak ona göre, hükmün illeti nass

³¹ Aslında Ebu'l-Hüzeyl'in ileri sürdüğü bu şartlar hadisçilerin râvînin adaleti için ileri sürdükleri şartlarla paralellik arz etmektedir. Şu kadar var ki hadisçiler bu şartları mütevâtir haberin râvîleri için şart koşmazlar.

³² el-Bağdâdî, *age*, 90; eş-Şehristânî, *age*, s. 41.

³³ el-Bağdâdî, *age*, s. 104; el-İsferâyîni, *age*, s. 67; eş-Şehristânî, *age*, s. 45.

³⁴ eş-Şehristânî, *age*, s. 45; Ebû Lubâbe Huseyin, *Mevkûfu'l-Mu'tezile mine's-Sünneti'n-Nebeviyye*, Riyad 1979, s. 83.

³⁵ el-Himyârî, Emîr Ebû Saîd Neşvân, *el-Hâru'l-İyn*, nşr. Kemâl Mustafa, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1948, s. 152.

³⁶ el-Belhî, *age*, vr. 100. Mu'tezile'nin çoğunluğu ise Hz. Ali'nin en faziletli olduğuna inanır. ay.

³⁷ el-Belhî, *age*, vr. 101.

³⁸ İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu nehci'l-belâğa*, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut 1999, I, 15.

³⁹ el-Basfî, *el-Mu'temed*, II, 230; *Şerhu'l-Umed*, thk. Abdülhamîd b. Ali Ebû Zeyd, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1410, I, 282-283.

tarafından tespit edilmişse Şer'î konularda da kıyas kullanılabilir.⁴⁰ en-Nazzâm icmâ da mutlak olarak reddetmez. Ona göre icmâ iki çeşittir. Birincisi, icthad sonucu oluşup nasların yorumuna dayanan icmâdır. İcki içene seksen celde vurulması gerektiğine dair oluşan icmâ gibi. Diğeri de Rasûlullah'tan (s.) nakledilen, râvî ve bilenlerinin (hâmillerinin) sayısı az da olsa bir şeyi helâl, haram ya da mubah kılan, doğru haber üzerinde oluşan icmâdır (haber-i sâdik).⁴¹ Ca'fer b. Mübeşşir ve el-İskafî tarafından da savunulduğu belirtilen⁴² bu görüşe göre kıyas, re'y ve icthad sonucu oluşan icmâ geçersiz, üzerinde icmâ edilen haberler ise bağlayıcıdır.⁴³ Görüldüğü gibi en-Nazzâm icthada dayanan icmâ kabul etmiyor ancak buna karşın naklî icmâ savunuyor.

en-Nazzâm'a göre haberin delil oluşu mütevâtir veya âhâd oluşuna bağlı olmayıp zorunlu bilgi ifade edip etmemesine bağlıdır. Bu da, az veya çok kişi tarafından rivayet edilmesiyle değil, üzerinde icmâ edilmiş veya karfneyle desteklenmiş olmasıyla mümkün olur.⁴⁴ en-Nazzâm, sebep (karfne) olduğu takdirde haber-i vâhidin de kesin bilgi ifade edebileceğini söylemiştir. Öte yandan karfneyle desteklenmemesi durumunda, mütevâtir de olsa haberin kesin bilgi ifade etmeyebileceğini ileri sürmüştür.⁴⁵ Çünkü ona göre tek başına iken yalan söyleme ihtimali olan kimseler, cemaat olduktan sonra da yalan söyleyebilirler. Cemaat olmaları, onların kişisel durumlarını değiştirtmez ve onları yalan söylemekten alıkoymaz. (Cemaat olduktan sonra da) yalan söyleme gücünde olmaları, onun varlığını vehmettirir, (yalan üzerinde birleşmelerinin) imkânsız olmadığını gösterir.⁴⁶ Yahudiler, Hıristiyanlar ve diğeri sapkın grupların yalan haberler üzerinde birleşebilmiş olmaları, tevatürün geçersizliğini ortaya koymaktadır.⁴⁷ Böyle olunca bu ümmet de, diğeri ümmetlerde olduğu gibi kıyas ve icthada dayalı konularda, hata ve dalâlet üzerinde birleşebilir.⁴⁸ Dolayısıyla en-Nazzâm'a göre, sadece üzerinde icmâ edilen (haberler) hüccet olur, ihtilâf edilenler ise hüccet olamaz.⁴⁹

4. Mu'tezilî imam el-Hayyât'ın, "âdil bir kişinin verdiği haber (haberi'l-vâhidi'l-adl) bize göre kesin bilgi ifade etmez"⁵⁰ sözü ile haber-i vâhidle amel etmediği anlaşılmaktadır. el-Hayyât dışındaki bazı M'utezilîler de, Kur'an ve üzerinde icmâ edilmiş sünnet dışındaki delillerle amel etmeyi reddetmişlerdir. Bunlar Kur'an ve sünnette hüküm bulunmayan bir mesele ile karşılaştıklarında o konuda hüküm vermek istememişlerdir. el-Belhî'nin bunların görüşleri ile ilgili aktardıkları şöyledir:

"Mu'tezile'den bir topluluk, hüküm çıkarmada kıyas ve icthadı reddederek sadece Kur'an ve üzerinde icmâ edilmiş sünnetle amel edilmesi gerektiğini savundular.

⁴⁰ el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 235; *Şerhu'l-Umed*, II, 6.

⁴¹ el-Belhî, *age*, vr. 115a.

⁴² el-Belhî, *age*, vr. 114b. el-Hayyât, Ca'fer'in böyle bir görüşü savunmadığını belirtir. *age*, s. 82.

⁴³ el-Belhî, *age*, vr. 115a, 118b; el-Basrî, *Şerhu'l-Umed*, I, 233-234.

⁴⁴ el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 93.

⁴⁵ el-Belhî, *age*, vr. 59a; el-Basrî, *el-Mu'temed*, II, 92. Mütevâtir haberin bilgi ifade edebilmesi için de karfneyi şart koşan en-Nazzâm, haber-i vâhidin karfneyle bilgi ifade edebileceğini şu örnekle açıklamıştır: Ölümçül bir hastalığa yakalanmış olup evinde yattığı bilinen bir kimsenin, ölüm haberi bir kişi tarafından verildiği zaman, eğer evinden ağlama sesleri işitiliyor ve evde cenaze hazırlıklarının yapıldığı görülüyorsa, o kişinin verdiği ölüm haberinin kesin bilgi ifade ettiğine hükmedilir.

⁴⁶ el-Belhî, *age*, vr. 59.

⁴⁷ el-Belhî, *age*, vr. 114b; en-Nazzâm, İbrâhim b. Seyyâr, *Kitâbu'n-Nakş* (Joseph Van Ess tarafından *Das Kitâb an-Nakt des Nazzâm und seine Rezeption im Kitâb al-Futya des Câhiz*, Göttingen 1972 adıyla yapılan derleme), s. 116.

⁴⁸ el-Belhî, *age*, vr. 114b.

⁴⁹ el-Belhî, *age*, vr. 115b, 118b.

⁵⁰ el-Hayyât, *age*, s. 68.

Onlara göre Kur'an ve sünnette hükmü bulunmayan herhangi bir hâdiseyle karşılaşıldığında, o konuda çekimser davranmak (vakf etmek), hüküm vermeyi terk edip, aslı üzere bırakmak seçeneklerinden biri tercih edilmelidir. Bunlar ayrıca haber-i vâhidle hüküm vermeyi ve onunla amel etmeyi kabul etmedikleri gibi, Hz. Peygamber'den gelen naklî icmâ dışında, kıyas ve ictihada dayanan icmâ da hüccet olarak kabul etmemişlerdir."⁵¹

Fırak ve nihâl türü eserlerde verilen bu türden eksik bilgilerin, yorumlanması veya genelleştirilmesiyle, Mu'tezile hakkında kötü bir intiba oluşturulduğu görülmektedir. Meselâ el-Bağdâdî'ye göre en-Nazzâm şeriatın hükümlerini açıktan inkâr etmeye cesaret edemediği için icmâ, kıyas ve zorunlu bilgi ifade etmeyen haberlerin delil oluşunu inkâr ederek, ona giden yolları iptal etmek istemiştir.⁵² el-Hayyât ise âhâd haberlerin delil oluşunu inkâr etmekle, şeriat hükümlerinin çoğunu inkâr etmek istemiştir.⁵³ Suçlama ve ithamların geç dönem eserlerinde giderek ağırlaştığını görüyoruz. Mu'tezile'nin mi'rac, şafaat, Kevser havuzu, kabir azabı ve bu konuda varid olan haberleri inkâr ettiği iddia edilmiştir.⁵⁴ Hicrî beşinci asırda Yemen'de yaşamış ve Mu'tezile'ye karşı bir reddiye yazmış olan Şâfiî âlimi Ebu'l-Hayr, Mu'tezile'nin sünnetin tamamını inkâr ettiğini iddia etmiştir.⁵⁵

Günümüzde bu alanda yapılan araştırmalarda da, hâlâ büyük ölçüde tenkit ve red amacıyla yazılmış bulunan polemik türü eserlere hâkim olan üslûbun, sertleştirilerek devam ettirildiği görülmektedir. Mu'tezile mezhebinin hadisleri tamamen reddettiği ileri sürülmüştür.⁵⁶ Vâsil b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'in yukarıda aktardığımız görüşlerinden yola çıkılarak Mu'tezile'nin sahâbenin adaletinden şüphe ettiği ve böylece sahâbeden gelen hadisleri reddetme yoluna gittikleri iddia edilmiştir.⁵⁷ Ebu'l-Hüzeyl ve Nazzâm'ın mütevâtir haber için öne sürdüğü şartlardan yola çıkılarak Mu'tezile'nin aslında mütevâtir hadisi kabul etmediği,⁵⁸ Hayyât'ın, 'haber-i vâhid kesin bilgi ifade etmez'⁵⁹ ifadesinden, bütün Mu'tezile'nin haber-i vâhidleri inkâr ettiği,⁶⁰ en-Nazzâm'ın

⁵¹ el-Belhî, *age*, vr. 117b.

⁵² el-Bağdâdî, *age*, s. 93.

⁵³ el-Bağdâdî, *age*, s. 133.

⁵⁴ el-İsferâyînî, *age*, s. 66. Bu iddiaların doğru olmadığı konusunda bkz. Kâdî Abdülcebbar, *Fazlu'l-i'tizâl*, s. 202-203; Şerhu'l-usûl'l-hamse, s. 732. el-Mukbilî'ye göre Mu'tezile'nin sıfatları, cinlerin varlığını, kabir azabını inkâr ettiği iddiaları birer iftiradan ibarettir. el-Mukbilî, Sâlih b. Mehdî, *el-Alemu's-şâmih fi isâri'l-hakk âle'l-abâi ve'l-meşâyih*, Mısır 1328, s. 460, 461.

⁵⁵ Yahyâ b. Ebi'l-Hayr el-Umrânî, el-İntisâr fi'r-red ale'l-Mu'tezile'ti'l-Kaderiyyeti'l-eşrâr, Medine 1999, III, 727.

⁵⁶ Mesela bkz. Hudaî, Muhammed, *Târîhu't-teşri'l-İslâmî*, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1983, s. 134-135; Cârullah, *age*, s. 248; Schacht, Joseph, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford Press, London 1950, s. 41, 258; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, İlmî Yayınlar, Ankara 1981, s. 193, 198; *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV Yayınları 4. bs. Ankara 1989, s. 110, 237, 243, 244, 246, 249; Agâh Çubukçu, "Mu'tezile ve Akıl Meselesi", AÜİFD, XII (1964), s. 61.

⁵⁷ Ebû Lubâbe, *age*, s. 87; Kâmil Çakın, *Hadis İnkârcıları*, Seba Yayınları Ankara 1998, s.110. Halbuki Mu'tezile imamı el-Hayyât'a göre Şîa dışındaki İslâmî fırkalardan Mu'tezile, Mürcie ve Ashâb-ı hadis arasında, sahâbeye sadâkat konusunda fazla bir görüş ayrılığı yoktur. Aralarındaki ihtilâf sadece bazı sahâbilerin üstünlük sırasındadır. Ancak hepsini sevmek, onlara rahmet dilemek, onları sevmekle Allah'a yaklaşılacağı konusunda ittifak vardır. Mu'tezile sadece bağı gruptan olan Şam ehlini bundan hariç tutmuştur. el-Hayyât, *age*, s. 138, 139. Vâsil ve Amr'ın görüşünü el-Belhî'nin nakline uygun olarak aktaran İbn Teymiyye de, bunun Mu'tezile içerisinde şaz bir görüş olduğunu, Mu'tezile'nin çoğunluğunun Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'e tazimde bulunduğunu belirtmiştir. Bkz. *Mecmû'l-İftâvâ*, XIII, 97. Genel Mu'tezilî kanaatlerden farklılık arz eden ve bu yüzden Mu'tezile içerisinde de eleştirilmiş olan en-Nazzâm'ın sahâbe fetvalarına yönelik eleştirilerini, aynı bir çalışmada incelemeyi düşünmekteyiz.

⁵⁸ Ebû Lubâbe, *age*, s. 90; Koçyiğit, *Münakaşalar*, s. 244; Çakın, *age*, s. 106.

⁵⁹ Hayyât, *age*, s. 68.

hadis eleştirilerine dayanılarak, Mu'tezile'nin aslında bütün hadisler karşısındaki tav-
nının böyle olduđu⁶¹ şeklinde sonuçlara varılarak, Mu'tezile'nin hadisleri kabul etmedi-
đi; hatta onların hadis anlayışının, müsteşrikler ve modernistlerin Sünnet anlayışına
zemin hazırladığı iddia edilmiştir.⁶²

Mu'tezile'nin, yakîni bilginin sadece akıldan alınabileceğini savunduğu ileri sü-
rülerek,⁶³ onların akli vahiyden üstün tuttuğu iddiası da sıkça tekrar edilir. Buna delil
olarak el-Câhız'ın bağlamından koparılarak ve tahrif edilerek aktarılan şu sözleri gös-
terilmiştir: "Kesin hüküm ancak zihne aittir, apaçık bir sonuca sadece akilla ulaşılır",⁶⁴
"İnsan, yakîni bilginin serinliğine, güven duygusuna, sağlıklı bir sonuca ve kabul gören
bir hükme ancak istinbât (akıl yürüterek hüküm çıkarma) sayesinde ulaşabilir."⁶⁵

Halbuki el-Câhız'ın bu ifadelerinin geçtiği konuda, akli bilginin duyularla elde
edilen bilgiye, istinbâtın ezberciliğe (hıfz) olan üstünlüğu anlatılmakta, akıl-vahiy kar-
şılaştırmasından söz edilmemektedir.⁶⁶ Eksik olarak aktarılan bu ifadelerin doğrusu ise
şu şekildedir: "Gözler yanılabilir, duyular (havas) yanlış algılayabilir, bu nedenle, kesin
hüküm ancak zihne aittir, apaçık bir sonuca yalnızca akilla ulaşılır",⁶⁷ "...Çünkü sadece
hafızasını kullanan ancak mukallit olur. Oysa insanı, yakîni bilginin serinliğine, güven
duygusuna ulaştıran ancak istinbâtıdır (akıl yürüterek hüküm çıkarma)."⁶⁸

Bu çerçevede el-Câhız'ın "nebevî hadisler karşısında *bağımsız aklın* otoritesini
ilân ettiği"⁶⁹ iddiası da gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü el-Câhız'a göre geçmiş hak-
kında kesin bilgi sahibi olmanın tek yolu mütevâtir haberlerdir.⁷⁰ Mütevâtir haberleri
uydurma konusunda ittifak etmek mümkün olmadığından, bunların yalan olması im-
kânsızdır.⁷¹

Böylece esas kaynaklardan uzaklaştıka, gerçeğin tahrif edilmesi arttığı gibi
Mu'tezile hakkında bazı ön yargılar da oluşmuştur. Meselâ Mu'tezile âlimi el-Belhî'nin,
hadisçilerin birbirleri hakkında yaptığı eleştirilerden derlediği *Kabûlü'l-ahbâr ve
ma'rifetü'r-ricâl* adlı eserini gözden geçiren bir yazar, bu eleştirilerin Mu'tezile tarafın-
dan yapıldığını sanarak şöyle demiştir:

"Mutezile'ye ait yazma bir kitapta gördüklerimi hayatımda görmedim. *Kabûlü'l-
ahbâr ve ma'rifetü'r-ricâl* adındaki bu eserde tâbiîn, tebeu't-tâbiîn hatta sahâbe bile

→

⁶⁰ Cârullah, *age.*, s. 248; Ebû Lubâbe, *age.*, s. 93,97; Koçyiğit, *age.*, s. 246; Koçkuzu, Ali Osman, *Rivâyet İlimlerinde
Haber-i Vâhîtilerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri*, Ankara 1988, s. 160-161; Çakın, *age.*, s. 106; Emîn Sâdik, Emîn,
Mevkîfu'l-medreseti'l-akliyye mine's-sünneti'n-nebeviyye, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1998, I, 126.

⁶¹ Ebû Lubâbe, *age.*, s. 97. Benzer bir yorum için bkz. Cârullah, *age.*, s. 248.

⁶² es-Sibaî, Mustafa, *es-Sünne ve mekânâtühâ fı teşri'l-İslâmî*, 5. bs. el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1985, s. 142; Emîn
Sâdik, *age.*, II, 431-432.

⁶³ Emîn Sâdik, *age.*, I, 132.

⁶⁴ el-Câhız, *Kitâbu'terbî ve't-tedvîr*, (er-Resâilu'l-Edebiyye içinde), Beyrut 1987, s. 436.

⁶⁵ el-Câhız, *Risâletü'l-muallimîn*, (er-Resâilu'l-Edebiyye içinde), s. 200.

⁶⁶ el-Câhız'ın vahiy karşısındaki teslimiyetini; Hz. Süleyman'ın hüdhüd kuşuyla olan diyalogunu diline dolayan
dönemin rasyonalist akımlarına mensup birine verdiği şu cevap sanırım yeterince ortaya koymaktadır: "Biz Â-
dem ve Havva'nın erkek ve dişi olmadan yaratılması, İsa'nın babasız doğması, beşikte iken konuşması, Yahya
(a.s.)'a çok küçük yaşta hikmet verilmesi, kısır erkek ve kadının çocuk sahibi olması gibi bir çok olağanüstü olaya
iman etmiş kimseleriz. Dolayısıyla bu gibi konularda bize soracağınız her soruya aynı cevabı veririz."⁶⁶

⁶⁷ el-Câhız, *Kitâbu'terbî*, s. 436

⁶⁸ el-Câhız, *Risâletü'l-muallimîn*, s. 200

⁶⁹ Kutluer İlhan, "İbnü'r-Râvendî'nin Bir "Mülhid" ve "Dehrî" Olarak Portresi", *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, Kış (1995), IX,
132.

⁷⁰ el-Câhız, *Risâletü'l-meâş*, s. 83.

⁷¹ el-Câhız, *age.*, s. 83.

eleştirilmektedir. Bu eleştirilerden nasibini almayanların sayısı bir elin parmaklarını geçmez. Dolayısıyla diyorum ki sünnete karşı olan savaşın altında Mu'tezile yatmaktadır. Bu savaş günümüze kadar devam etmiş Reşid Rıza, Ahmed Emin, başlarında Goldziher'in de bulunduğu bir grup müsteşrik ve bazı garplı Müslüman mütefekkirlerle devam etmiştir.⁷² Yine "Ebu'l-Huseyin el-Basrî, (bir hadis râvisi olarak) sadece bir hadis rivayet etmiştir"⁷³ şeklindeki ifade, "bir tek hadisten başka hafızasında hadis olmadığı ifade olunmaktadır" haline dönüştürülerek Mu'tezile bilginlerinin hadis bilmediği îmâ edilmiştir.⁷⁴ Aynı şekilde Amr b. Ubeyd'in, bazı hadisçiler için, "...bahsettiğiniz kimseler bir takım pisler, ruhsuz ölülerdir"⁷⁵ sözü de, sanki Mu'tezilîler için söylenmiş gibi nakledilebilmiştir.⁷⁶

Bütün bunlardan, İslam tarihinde ortaya çıkmış fırka, mezhep ve benzeri akımların görüşlerini tespit etmek için, mutlaka kendi muteber kaynaklarına veya tarafsız yazarların eserlerine başvurmak gerektiği sonucu çıkmaktadır. Bilhassa hakkında çok fazla spekülasyon yapılan bir mezhep olan Mu'tezile hakkında yazarken, kaynakları titizlikle seçmek ve eleştirel bir bakış açısıyla ele almak bilimsel bir zorunluluktur. Klâsik mezhep tarihçilerinin, kendi dönemlerindeki çatışma ve gerginlikleri yansıtan kavramları ve üslûplarıyla konuya yaklaşmamak, bu tür kaynaklarda Mu'tezile hakkında verilen bilgileri, büyük bir ihtiyatla karşılamak gerekir. Zira çağımızda yapılan bir çok çalışmada, el-Bağdâdî ve benzeri yazarların bu özellikleri dikkate alınmadan, görüşleri yorumlanarak veya genelleştirilerek, Mu'tezile'nin hadis ve sünneti kabul etmediği şeklinde kanaate sebep olunmuştur. Bu ise, Mu'tezile'nin sünneti inkâr ettiği şeklinde, gerçeğe aykırı bir kanaat oluşturmuştur. Mu'tezilî kaynakların keşfedilip yayımlanmasıyla, bu tür kanaatlerin doğru olmadığı ortaya çıkmıştır. Zira Mu'tezile'ye ait mevcut eserlerin hiç birinde sünnet ve hadisin inkâr edildiğine dair bir görüş bulunmamaktadır. Ayrıca rivayetleri sahih hadis kitaplarında da yer almış yüzlerce Mu'tezilî râvînin varlığı⁷⁷ bu tür iddiaların ciddiye alınır bir yönünün olmadığını zaten ortaya koymaktadır.

KISA BİR MU'TEZİLE BİBLİYOGRAFYASI

Burada Mu'tezile'nin düşünce tarihinin kendi kaynaklarına dayanılarak tarafsız bir biçimde ortaya konulması için yapılacak araştırmalara katkıda bulunacağı düşünülerek, bu mezhebe ait mevcut kaynakların kısa bir tanıtımını vermek yararlı görülmüştür.

Mihne döneminden sonra çeşitli şekillerde yok olan Mu'tezile kaynaklarının bazıları, Zeydiyye mezhebinin yaygın olduğu Yemen'de muhafaza edilmiştir. Zeydiyye mezhebi ile Mu'tezile arasında baştan beri varolan itikadî yakınlık,⁷⁸ bu eserlerin korunmasında rol oynamıştır.⁷⁹ Mevcut bilgilere göre, Mu'tezilî eserler ilk defa Zeydî

⁷² Abdülkâdir Ahmed Atâ, *Kitabu te'vilî muhtelifi'l-hadis'e* yazdığı giriş, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut 1408/1988, s. 18.

⁷³ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, III, 100.

⁷⁴ Bkz. Cârullah, *age.*, s. 248; Koçkuzu, *age.*, s. 202.

⁷⁵ ed-Dârekutnî, *Ahbâru Amr b. Ubeyd*, thk. J. Van Ess, Beyrut 1967, s. 14.

⁷⁶ Koçkuzu, *age.*, s. 202.

⁷⁷ Geniş bilgi için bkz. Hansu, *agt.* s. 159 vd.

⁷⁸ İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ, *el-Munye ve'l-emel fî şerhi'l-mîlel ve'n-nihâl*, nşr. M. Cevâd Meşkûr, Dâru'n-Nedâ, 2. bs. Beyrut 1990, s. 150.

⁷⁹ Eymen, Fuâd, *Târîhu'l-mezâhibi'd-dîniyye fî bilâdi'l-Yemen*, Dâru'l-Misriyyeti'l-Lübnâniyye, Kahire 1988, s. 254-255.

kelâmcı ve hadisçi el-Kâdî Ca'fer b. Ahmed Abdüsselâm (ö.573/1117) tarafından Yemen'e getirilmiştir. Kâdî Abdüsselâm, zamanındaki mezhep ihtilâfları konusunda araştırma yapmak üzere Yemen'den Irak'a gitmiş ve 544/1149 yılında beraberinde çok sayıda Mu'tezilî kitapla dönmüştür.⁸⁰ Ayrıca Zeydî imam el-Mansûr Billâh Abdullah b. Hamza b. Süleymân'ın da (ö.614/1217), Zeydiyye mezhebine uygun kitapları getirmek için Bağdat ve Horasan taraflarına heyetler gönderdiği rivayet edilmektedir. Bunun dışında, hicrî beşinci ve altıncı asırlarda Irak ve Deylem taraflarından Yemen'e gelen bir çok Zeydî davetçinin, yanlarında bu kitaplardan getirdikleri tahmin edilmektedir.⁸¹

Günümüzde bu mezhebe ait zengin bir kitap koleksiyonunun San'a, Ravda, Zebid, Beytu'l-Fakîh gibi kütüphanelerde bulunduğu belirtilmektedir.⁸² 1951 yılında Yemen'deki el yazmalarını incelemek üzere, Mısır'dan giden bir heyet, buradaki çeşitli özel ve resmî kütüphanelerden, İslâmî ilimlerle ilgili 300 kadar yazmanın mikrofilmünü Mısır Millî Kütüphanesine getirmiştir. Kâdî Abdülcebbar'ın *el-Muğnî, el-Mecmû' fi'l-muhît*'i, el-Cuşemî'nin *Şerhu uyûni'l-mesâil*'i, Ebu'l-Huseyin el-Basrî'nin *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkhh*'ı gibi çok değerli eserlerin de bulunduğu bu yazmalardan bir kısmı neşre-dilmiştir.⁸³ Ancak getirilen bu yazmaların, halen Yemen'de bulunanların çok az bir kısmını teşkil ettiği belirtilmektedir.⁸⁴

Özel kütüphaneler vasıtasıyla gelmiş bulunan Ebu'l-Huseyin el-Hayyât'ın *Kitâbu'l-intisâr*'ı, Ebu'l-Kâsım el-Belhî'nin *Kitâbu kabûli'l-ahbâr*'ı gibi bazı kaynaklar varsa da, mevcut Mu'tezile eserlerinin çoğu Yemen kütüphaneleri vasıtasıyla günümüze ulaşmıştır. Ancak mevcut eserlerin tamamı Mu'tezile'nin son dönemi olan üçüncü asır ve sonrasına aittir. Mu'tezile'nin ilk dönemlerine ait eserler ne yazık ki hâlâ kayıp durumdadır. İlk döneme ait, Vâsil b. Atâ'ya atfedilen bir hutbe varsa da⁸⁵ bu hutbe edebî bir metin olup mezhep hakkında bilgi vermekten uzaktır. Öte yandan yine Mu'tezile'nin önemli isimlerinden sayılan Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'a atfedilen bu döneme ait bir risale daha vardır.⁸⁶ Ancak bu risalenin orijinalliği henüz tam olarak tespit edilememiştir.⁸⁷ Tespit edebildiğimiz kadarıyla günümüzde mevcut Mu'tezile kaynakları şunlardır:

1. el-Câhız'ın Eserleri :

Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, 255/868 yılında vefat etti. el-Câhız, Mu'tezile'nin en üretken yazarlarından biridir. Çok sayıda eserinden özellikle edebî olanları günümüze ulaşmıştır.

Resâilü'l-Câhız:

el-Câhız'ın *Kitâbu'l-hayevân, el-Beyân ve't-tebyîn* gibi önemli eserlerinin yanı sıra şimdiye kadar bulunabilen 42 risalesi de çeşitli tarihlerde yayımlanmıştır. Bunlardan

⁸⁰ Yahyâ b. el-Huseyin, *et-Tabakât*, vr. 64, nakl. Fuâd Seyyid, *Fazlu'l-i'tizâl* girişi, s. 8-9.

⁸¹ Fuâd Seyyid, *age*, s. 9-11. Mu'tezile eserlerinin Yemen'e girişi hakkında geniş bilgi için bkz. Eymen Fuad, *age*, s. 254-259.

⁸² Fuâd Seyyid, "Mahtûtâtü'l-Yemen", *Mecelletu ma'hedi mahtûtâti'l-Arabiyye*, I (1955), 2/194-195

⁸³ en-Nâmî, Halîl Yahyâ, *el-Bi'setu'l-Mısıriyye li tasviri'l-mahtûtâti'l-Arabiyye fi bilâdi'l-Yemen*, Vezâreti'l-Maârifî'l-Umûmiyye, Mısır 1952, s. 10, 11.

⁸⁴ en-Nâmî, *age*, s. 14.

⁸⁵ "Hutbetu Vâsil b. Atâ elletî canebe fîha'r râ", el-Câhız'ın *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eserinin yazmasının ekinde bulunarak Abdüsselâm Hârun tarafından *Nevâdiru'l-mahtûtât* içinde yayımlanmıştır.

⁸⁶ Bu risale "*Münâzarâtu Ebî'l-Hüzeyl ve Mecnûnu'd-Deyr*" (Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, B19882) olarak geçmektedir.

⁸⁷ Bkz. Sezgin, *Târîhu't-turâs*, II, 400.

bazıları Hasan es-Sendubî tarafından 1933'te, bir kısmı ise Fransız müsteşrik Charles Pellat tarafından 1969'da yayımlanmıştır. Daha sonra Abdüsselâm Hârûn tarafından daha öncekilere başka risaleler de eklenerek ilk iki cildi 1965'te, son iki cildi ise 1979'da Mısır'da yayımlanmıştır. el-Câhîz'in mevcut 42 risalesi son olarak Dr. Ali Ebû Mulhim tarafından tasnif edilerek *er-Resâilü'l-Kelâmiyye*, *er-Resâil-Edebiyye* ve *er-Resâilü's-Siyâsiyye* adıyla üç cilt halinde 1987 de Beyrut'ta yayımlanmıştır.

2. el-Hayyât'ın *el-İntisâr* adlı eseri :

Bağdat Mu'tezilesi imamlarından Ebu'l-Huseyin el-Hayyât'ın (ö. 300/912) *Kitâbu'l-İntisâr ve'r-Red alâ İbnü'r-Râvendî el-mulhid'i*, el-Câhîz'in eserlerinden sonra Mu'tezile'ye ait mevcut en eski kaynaktır.

Bu eser, el-Câhîz'in (ö. 255/868) "*Faziletü'l-Mu'tezile*" adlı eserine karşı, Ahmed b. Yahyâ b. er-Râvendî'nin (ö.250?/864) "*Fadîhatü'l-Mu'tezile*" adıyla yazdığı reddiyeye cevap olarak yazılmıştır. Bağdat Mu'tezilesi imamlarından el-Hayyât, bu reddiyede İbnü'r-Râvendî'nin eleştirilerini cevaplandırmaya çalışmıştır. Henrik Samuel Nyberg (1889-1974) tarafından 1925 yılında Mısır'da yayımlanan kitabın el yazması, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır.⁸⁸

el-İntisâr, 1950'lere kadar Mu'tezile'ye ait tek matbu kaynak olmuştur. Eserde İbnü'r-Râvendî tarafından çarpıtılarak Mu'tezile'ye isnad edilen görüşlerin önce doğrusu gösterilmiş, sonra da cevapları verilmiştir. Bu açıdan *el-İntisâr*, Mu'tezile'ye yöneltilen suçlamaların doğruluğunu test etmek açısından önemli bir kaynaktır.

3. Ebu'l-Kâsım el-Belhî'nin eserleri:

Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Belhî, Bağdat Mu'tezilesi imamlarından olup 319/931'de vefat etmiştir.

Kitâbu Kabûli'l-ahbâr ve ma'rifeti'r-ricâl: el-Belhî'nin, Hadis ve hadisçiler hakkındaki değerlendirmelerini içeren bu eseri, doğrudan hadisle ilgili olup günümüze ulaşmış önemli Mu'tezilî kaynaklardandır. 572/1176 yılında istinsah edilen eserin, 110 varaktan ibaret nüshası Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır.⁸⁹ Giriş kısmında haberin çeşitlerini ve kabul şartlarını tartışan müellif, müteakip kısımlarda, hadis riceline yönelik eleştirileri bir araya getirmeye çalışmıştır. Eser, 2000 yılında Beyrut'ta basılmıştır, ancak bu baskı ciddi yanlışlar ihtiva etmektedir.

Kitâbu'l-makâlât: Bilinen tek nüshası Yemen'de bulunan el-Belhî'nin bu eserinde, Mu'tezile ve diğer İslam mezheplerinin çeşitli konulardaki görüşleri incelenmiştir. Hicrî 290 yılında yazmaya başladığını belirttiği bu eserinde el-Belhî, sadece kible ehli olan fırkaların görüşlerini (makâlâtını) toplayan bir kitap yazmayı amaçladığını belirtmiştir. Bu nedenle İslam dışı fırkaların görüşlerini kitabına almadığını ifade etmiştir. Bu fırkaların görüşlerinin kendisinden önce Ebû İsâ el-Varrâk tarafından zaten incelendiğini,⁹⁰ ondan sonra gelen Zurkan ve Burgus'un da bu bilgilere ilâvelerde bulunduğunu belirtmiştir.⁹¹

Tamamı 125 varak olan bu yazmanın orijinali Yemen'de özel bir kütüphanede bulunmaktadır. Bu eserin, 11 varaklık "*Zikru'l-Mu'tezile*" bölümü Fuâd Seyyid tarafın-

⁸⁸ Nyberg, *el-İntisâr* girişi, s. 46.

⁸⁹ Faruk Hammâde, Zâhiriyye Kütüphanesi'nde de bu eserin bir nüshasının bulunduğunu belirtmiş ise de (bkz. *el-Menâhicü'l-İslâmî fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, s. 50), söz konusu kütüphanede yaptığımız araştırmada bu bilgiyi teyit eden bir kayda rastlamadık.

⁹⁰ Kitabu makâlâtü'l-mulhidîn, el-Belhî, age, vr. 6.

⁹¹ el-Belhî, *age*, vr. 1.

dan, "Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile" içerisinde yayımlanmıştır. *el-Makâlât*'ın sonunda yine el-Belhî'ye ait *Uyûnu'l-mesâil ve'l-cevâbât* adlı başka bir eseri yer almaktadır. Bu eserde ise akıl, nazar, hareket, sükûn, ahiret halleri, hava, rutubet, araz, cevher, hudus, kıdem gibi bir çok felsefî konu ele alınmıştır. "*Kâle'l-mulhidûn, kâle'l-muvahhidûn*" şeklinde irad edilen meseleler, bazen de "*soru-cevap*" şeklinde sunulmuştur.

4. Kâdî Abdülcebbâr'ın eserleri:

Kaynakların verdiği bilgilere göre, i'tizal mezhebinin en büyük fikir tarihçisi olarak kabul edilen Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî'den (ö. 415/1024) geriye muazzam bir yazılı miras kalmış ve bunların çoğu da Yemen'deki kütüphanelerde muhafaza edilmiştir.⁹² Hicrî dördüncü asır Mu'tezile imamlarından olan ve zamanında Horasan ve civarında hüküm süren Şîf-Buveyhî devletinde baş kadılık (kâdilkudât) görevinde bulunmuş olan Kâdî Abdülcebbâr, uzun süren tedris hayatı, pek çok eseri ve çok sayıdaki ünlü talebesiyle âdeta bir fikir okulu olmuştur. Kâdî okulu, dördüncü asırdan sonraki Zeydî ve Mu'tezilî fikir hayatını büyük ölçüde etkilemiştir.⁹³ Bazı önemli eserleri şunlardır:

el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl : 20 ciltlik bu dev eser, Mu'tezile felsefesi ve a-kaidi hakkında bilgi veren büyük bir ansiklopedi niteliğindedir. 1960-1966 yılları arasında dönemin Mısır Kültür Bakanı Tâhâ Huseyin editörlüğünde bir grup ilim adamı tarafından neşredilen *el-Muğnî*'nin 1, 2, 3, 10, 18, 19. ciltleri bulunamamıştır.

Usûlü'l-hamse: Kâdî Abdülcebbâr'a nispet edilen ve Vatikan Kütüphanesi'nde bulunan *Usûlü'l-hamse* adındaki bir el yazması, ilk defa Fransız müsteşrik Daniel Gemaret tarafından 1979 yılında, uzun bir mukaddimeyle beraber neşredilmiştir.⁹⁴ Bu eser, San'a'daki Mektebetü'l-Câmii'l-Kebîr'de bulunan iki ayrı nüshasına dayanılarak Dr. Faysal Bedir Avn tarafından "*el-Usûlü'l-hamse el-mensûb ilâ Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed el-Esedâbâdi*" adıyla 1998'de Kuveyt'te yeniden yayımlanmıştır. Dr. Avn, bu neşrin mukaddimesinde *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* adlı eserin, Kâdî'ye ait olmadığını ileri sürerek şöyle demektedir: "*Şerhu'l-Usûli'l-hamse*'nin Kâdî Abdülcebbâr'a ait olmadığı kesin değilse bile, bu eserin telifinde Kâdî'yle beraber başka müelliflerin de, şerh veya ta'lik şeklinde katkıda bulunduğu kesindir."⁹⁵

Şerhu'l-Usûli'l-hamse: Mu'tezile'nin beş temel esası üzerine Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 246/860), Ca'fer b. Harb (ö. 236/850), Zeydî imam Kâsım er-Ressî (ö. 246/860) gibi bir çok müellif kitap yazmıştır. Ne var ki bugün için elimizde konuyla ilgili olarak sadece Kâdî Abdülcebbâr'a nisbet edilen *Usûlü'l-hamse* ile *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* adında iki kitap bulunmaktadır. Yemen'deki yazmalar arasında bulunup Dr. Abdülkerîm Osmân tarafından 1965 yılında Kahire'de yayımlanan *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, Mu'tezile'nin beş esası hakkında derli toplu bilgi veren en önemli eser olarak kabul edilmektedir. Ancak bu kitabın Kâdî Abdülcebbâr'a değil de, öğrencisi Kivâmuddîn Manekdim'e (ö. 425/1033) ait olmasının daha güçlü bir ihtimal olduğu belirtilmektedir. Nitekim Yemen'de Mektebetü Âl-i Hâşim'de bulunan bir nüshanın Ahmed b. Huseyin b. Ahmed el-Manekdim'e nispet edilmiş olması bu ihtimali güçlendirmektedir.⁹⁶

⁹² Abdülkerîm Osmân, *Şerhu'l-usûli'l-hamse* mukaddimesi, s. 34.

⁹³ Abdülkerîm Osmân, *age*, s. 49.

⁹⁴ "Mecelletü'l-Ma'hadi'l-Fransî li'd-Dirâsâti'ş-Şarkîyye", XV (1979), Kahire, nakl. Faysal Avn, *Usûlü'l-hamse* girişi, s. 32.

⁹⁵ Faysal Avn, *age*, s. 21.

⁹⁶ Bkz. Abdüsselâm Abbâs el-Vecîh, *Mesâdiru't-turâs fi'l-mektebeti'l-hâsse fi'l-Yemen*, San'a 2002, I, 590.

Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile: Yemen'de bulunan nüshası, eserin bilinen tek nüshasıdır. Fuâd Seyyid tarafından tahkikine başlanmış, 1967'de onun vefatı üzerine oğlu Eymen Fuâd tarafından tamamlanıp 1974'te Tunus'ta basılmıştır. Mu'tezile imamlarını tanıtan bu baskıya, el-Belhî'nin *Kitâbu'l-Makâlât*'ının "Zikru'l-Mu'tezile" bölümü ile el-Hâkim el-Cuşemî'nin *Şerhu uyûni'l-mesâil*'inden Mu'tezile ricâlinin 11 ve 12. tabakası da eklenmiştir. Böylece Mu'tezile âlimleri hakkında derli toplu bir tabakat kitabı oluşturmak amaçlanmıştır. Bu eser, Mu'tezile'ye yöneltilen bazı eleştirileri cevaplamış olması açısından ayrıca önemlidir.

Tesbîtu delâilü'n-nübüvve: İbnü'l-İmâd, İbn Şuhbe, İbn Teymiyye, Zâhid el-Kevserî gibi Ehl-i sünnet âlimleri tarafından da övülen⁹⁷ *Delâilü'n-nübüvve*, Kâdî'nin en önemli eserlerindedir. Kendi döneminde Hz. Peygamber'in, mucizelerine, sözlerine ve sahâbeye; Bâtınîler, Râfızîler ve inkârcılar tarafından yöneltilen eleştirilere cevap vermek amacıyla kaleme alınmıştır.

el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn: el-Muğnî'de geniş olarak ele alınan konular, müellif tarafından bu eserde özetlenmiştir. Bu risale Muhammed Umâra tarafından *Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd*, Dâru'l-Hilâl 1971 içinde yayımlanmıştır.

Kâdî Abdulcebbar'ın *el-Mecmu fî'l-muhîd*, *Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-metâin*, *Müteşâbihü'l-Kur'an* adlı matbu eserleri ile *el-Emâlî*⁹⁸ adlı henüz yazma halindeki hadis kitabı da konuyla ilgili başvurulabilecek kaynaklardır.

5. Ebu'l-Huseyin el-Basrî'nin Eserleri :

el-Mu'temed fî usûli'l-fıkâh : Kâdî Abdülcebbar'ın en ünlü talebelerinden olan Ebu'l-Huseyin Muhammed b. Ali b. et-Tayyib el-Basrî'nin (ö. 436/1044) bu eseri, eş-Şâfiî'den sonra, fıkıh usulünde çığır açan eserlerden biri olarak kabul edilmektedir.⁹⁹ Yemen'deki yazmalar arasında bulunan eser, ilk olarak Muhammed Hamidullah editörlüğünde Hasan Hanefî ve Muhammed Bekr tarafından tahkik edilip Şam'daki Fransız Enstitüsü tarafından 1964 yılında neşredilmiştir. Daha sonra Halîl el-Meys tarafından 1983'te Beyrut'ta yeni bir baskısı daha yapılmıştır.

Şerhu'l-umed : el-Basrî'nin, hocası Kâdî Abdülcebbar'ın usûlü'l-fıkâh'la ilgili *el-Umed* adlı eseri üzerine yaptığı bu şerh, Abdülhamîd b. Ali Ebû Zeyd tarafından 1410'da Medine'de iki cilt halinde basılmıştır.

6. en-Nedîm, *el-Fihrist*

Ünlü bibliyografya yazarı Muhammed b. İshâk en-Nedîm'in (ö. 385/995?) *el-Fihrist* adlı eseri, hicrî dördüncü asra kadar yazılmış İslâmî literatürün tespitinde başvurulabilecek en önemli kaynaktır.

Şîî-Mu'tezilî bir kökene sahip¹⁰⁰ olmasına rağmen müellifin, bu meşhur eserinin bazı el yazmalarında ve bunlara dayanılarak yapılan neşirlerde Mu'tezile bölümü bulunmamaktadır. Ancak çeşitli tarihlerde Batılı araştırmacılar tarafından başka nüshalarına dayanılarak tespit edilen ve makâle şeklinde yayımlanan Mu'tezile bölümü,¹⁰¹ *el-Fihrist*'in Rızâ Teceddüd tarafından 1971 yılında Tahran'da yapılan baskısında yer

⁹⁷ Bkz. nâşirin önsözü.

⁹⁸ Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye B35827; British Museum F.278 nüshaları vardır. Bkz. Brockelmann, GAL Suppl. I, 344; Sezgin, *Târîhu't-turâs*, II, 412.

⁹⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, trc. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1986, II, 509.

¹⁰⁰ İbn Hacer, *Lişânu'l-Mizân*, 3. bs. Beyrut 1986, V, 72 (No: 237).

¹⁰¹ Bkz. J. Fück, "Some Hitherto Unpublished Texts on the Mu'tazilite Movement", s. 51-52.

almıştır.¹⁰² Ancak Teceddüd hâlâ bu eserin tam oluşundan emin değildir ve üzerinde mutlaka bir komisyon tarafından çalışılması gerektiğine inanmaktadır. Nitekim Teceddüd'den çok önce bu konuya dikkat çeken J. Fück, İbn Hacer'in *Lisânu'l-Mizân*'ında atıfta bulunulduğu halde, Teceddüd'ün yararlandığı nüshalarda bulunmayan başka eser isimlerini de tespit ederek, *el-Fihrist*'in eksik olduğunu kesin olarak ortaya koymuştur.¹⁰³ *el-Fihrist*'in bu yeni bölümünde önemli Mu'tezilî imamların hayat hikâyeleri ile beraber, bunlara ait yüzlerce eserin adı kaydedilmiştir. Mu'tezilî eserlerin tespiti açısından *el-Fihrist*'in bu baskısı, vazgeçilmez bir değere sahiptir.

7. Muhtâr b. Mahmûd *el-Uccalî el-Mu'tezilî* (h. 7. asır), *el-Kâmil fî'l-istiksâ fî mâ beleğenâ min kelâmi'l-kudemâ*, Kahire 1999 adlı eseri de Kâdî Abdülcebbar ile başlayan son dönem Mu'tezilesinin çeşitli kelâm konularındaki görüşlerini özet olarak ihtiva etmesi açısından önemlidir.

Mu'tezile imamlarından Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdullah el-İskâfî'nin (ö. 240/854), *el-Mi'yâr ve'l-Muvâzene fî fedâilî'l-İmâm Emîru'l-mü'minin Ali b. Ebî Tâlib'i*, thk. Muhammed Bâkir el-Mahmûdî, Beyrut 1981; Kâdî Abdülcebbar'ın öğrencilerinden İbn Mattaveyh, Hasan en-Necrânî el-Mu'tezilî'nin, *et-Tezkire fî Ahkâmi'l-Cevâhîr ve'l-A'râd*, nşr. D. Sâmî Nasr Lutf, Faysal Bedr Avn, Dâru's- Sekâfe, Kahire 1975 ve Ebû Reşid Said b. Muhammed b. Said en-Nisâburî'nin, *el-Mesâil Fî'l-Hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, nşr. Ma'n Ziyâde, Ridvân es-Seyyid, Ma'hedu Enmâi'l-Arabî, Trablus 1979 adlı eserleri de matbu olup Mu'tezile araştırmalarında başvurulması gereken kaynaklardır. Kuşkusuz eserlerinin çoğu günümüze kadar gelmiş bulunan meşhur müfessir Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî ile *Nehcu'l-belâğa* şârihi Mu'tezilî kelâmcı İbn Ebi'l-Hadîd (ö. 656/1258) de konuyla ilgili vazgeçilmez isimlerdendir.

Burada Mu'tezile araştırmalarında baş vurulabilecek derleme halindeki bazı eserlerden de söz etmek yararlı olacaktır.

1. en-Nazzâm'ın *Kitâbu'n-Nakş* adlı Eseri:

Mu'tezile'nin en önemli düşünürlerinden biri olarak kabul edilen Basralı Ebû İshâk İbrâhim b. Seyyâr en-Nazzâm 221?/835 civarında Bağdat'ta vefat etmiştir. Felsefî ve kelâmî görüşlerinin yanı sıra sahâbe ve hadisçiler hakkındaki tenkitleri de büyük yankı uyandırmıştır. Onun hadis, sünnet, icmâ ve sahâbe konusundaki görüşlerini ihtiva eden ve geniş yankılar uyandıran "*Kitâbu'n-nakş*" adlı eserinin erken bir dönemde kaybolduğu anlaşılmaktadır. Çünkü el-Belhî, el-Bağdâdî, Şeyh el-Mufîd gibi en eski kaynaklar bile onun görüşlerini, el-Câhîz'in *Kitâbu'l-futya*'sı ile *Kitâbu'l-ahbâr*'ından nakletmektedirler. Hadis hakkındaki bu bilgilerin bir kısmı, Ebu'l-Kâsım el-Belhî'nin, *el-Makâlât* isimli eserinde yer almıştır. en-Nazzâm'ın sahâbe eleştirilerini ihtiva eden bölümü ise, Fahrüddîn er-Râzî'nin "*el-Mahsûl fî ilmi'l-usûli'l-fıkḥ*" adlı kitabında özetlenmiştir.¹⁰⁴

J. Van Ess, *el-Futya*'dan yapılan alıntılarını çeşitli kaynaklardan derleyerek, *Das Kitâb an-Nakş des Nazzâm und Seine Rezeption im Kitâb al-Futya des el-Câhîz* adıyla 1972 de Göttingen'de 151 sayfa olarak yayımlamıştır. Van Ess'in kaynakları arasında yer alma-

¹⁰² Teceddüd, *el-Fihrist* üzerinde bu tarihe kadar yapılan çalışmalarla beraber, Chester Beatty (No: 3315, Dublin, G. İrlanda), Şehid Ali Paşa (İstanbul) ve Saidiyye (Hindistan'ın Racastan eyaletine bağlı Tonk kentindeki kütüphanede bulunan üç ayrı el yazmasını yeniden gözden geçirerek *el-Fihrist*'in bu yeni baskısını hazırlamıştır.

¹⁰³ Bkz. Johann Fück, "Neue Materialien Zum Fihrist" (On the section about the Mu'tazila.) ZDMG (Leipzig) 90. 1936, pp. 298-321 (Bu makale Sezgin'in *Islamic Philosophy*, c. 116, s. 142-165 de bulunmaktadır.)

¹⁰⁴ Bkz. er-Râzî, Fahrüddîn, *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fıkḥ*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâd Ulvânî, 2. baskı Risâle Yayınevi, Beyrut 1992, s. 308-350.

yan er-Râzî'nin *el-Maḥsûl*'ü ile el-Belhî'nin *Kitâbu'l-makâlat*'ındaki alıntılar, bu kitabın içeriği hakkında daha fazla bilgi edinmemizi sağlamış bulunmaktadır.

Kitâbu'l-Aḥbâr: el-Câhız'ın hadisle ilgili olduğu anlaşılan bu eserinden bir bölüm, Zeydî İmam Neşvân el-Hımyerî'nin "*Risâletü'l-Hârî'l-İyn*"¹⁰⁵ adlı eseri içerisinde yer almaktadır. Aynı bölüm, İbnü'l-Murtazâ'nın *el-Munye ve'l-emel*'inde de bulunmaktadır.¹⁰⁶ *Kitâbu'l-ahbâr*'ın bu bölümü, J. Van Ess tarafından geniş dipnotlar ve açıklamalar ilâvesiyle 1967 de "*Ein Unbekanntes Fragment des Nazzâm*" adıyla Frankfurt'ta yayınlanmıştır. Kitapta en-Nazzâm'ın bazı hadislerle yönelik tenkitleri yer almaktadır.

Kitâbu Fadîhati'l-Mu'tezile: Mu'tezile'ye karşı yazılmış en eski reddiye olan bu eser ne yazık ki hâlâ kayıptır. Müellifi İbnü'r-Râvendî, Horasan'ın Ravend şehrinde doğmuş, daha sonra Bağdat'a gelerek uzun süre Mu'tezile mezhebi üzerine eğitim görmüştür. Hayatının sonlarına doğru önce Râfızî olduğu, sonra da irtidat ettiği söylenir. Zamanında büyük yankılar uyandıran İbnü'r-Râvendî'nin bu eseri, daha sonra gerek Ehl-i sünnet'in gerekse Râfızîler'in Mu'tezile'ye yönelik ithamlarının temel kaynağı olmuştur.

Elimizdeki matbu nüsha ise Dr. Abdülemîr el-Assâm tarafından 1971 yılında Cambridge Üniversitesi'nde doktora tezi olarak sunulmuş bir yeniden inşa (reconstruction) denemesidir. Eser, geniş dipnotlar ve açıklamalar ilâvesiyle 1975 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

Eserlerini Mu'tezilî kaynaklara dayalı olarak hazırladıkları için bazı Zeydî-Mu'tezilî yazarlara da bu kısımda yer verilmesi uygun görülmüştür. Zeydiyye mezhebiyle Mu'tezile arasındaki yakın ilişkiye daha önce değinerek, imamet meselesi dışında bu iki mezhebin itikadî görüşleri arasında bir fark olmadığını söylemiştik. Bundan dolayı Zeydiyye mezhebiyle ilgili kaynaklar, Mu'tezile için de kaynak olarak kabul edilmektedir. "Mu'teziletü'l-Yemen" de denilen bu yazarlardan bazıları ve eserleri şunlardır:

1. el-Hâkim el-Cuşemî'nin Eserleri :

Kâdî Abdülcebbâr medresesinden yetişmiş olan el-Hâkim Ebû Said Muhsin b. Kerâme el-Cuşemî (ö. 494/1100), Horasan'ın Cûşem köyünde doğmuştur. el-Cuşemî'nin, *Risâletü İblîs ilâ ihvânihi'l-menâhis* adlı kitabı yüzünden Mekke'de bir suikast sonucu katledildiği rivayet edilir.¹⁰⁷ Mu'tezilî-Zeydîlerden olan müellif, eserlerinde hep Mutezilî kaynakları kullandığı için, Mu'tezile araştırmaları için baş vurulacak yazarlardandır.

Şerhu uyûni'l-mesâil: el-Cuşemî'nin Kelâm'a dair *Şerhu uyûni'l-mesâil*'in dört cilt halinde yazması, Yemen'de Evkâf Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁰⁸ 11 ve 12. tabakada yer alan Mu'tezilî âlimlerin isimleri bu kitaptan alınmış olup "*Fazlu'l-İ'tizâl ve tabakâtu'l-Mu'tezile*" içinde basılmıştır.

Risâletü İblîs ilâ ihvânihi'l-menâhis: el-Cuşemî'ye (ö. 494/1100) ait bu eser, Hüseyin el-Müderrişî tarafından neşredilmiş olup 1995 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Kitap, İblis'in uğursuz dostları olarak gösterilen Cebriyye ile Müşebbihe'nin, Mu'tezile'nin delilleri karşısında sergilediği acizyeti ifade eden bir diyalog şeklinde

¹⁰⁵ el-Hımyerî, *age*, s. 215-236.

¹⁰⁶ İbnü'l-Murtazâ, *age*, s. 4 6-59.

¹⁰⁷ Abdüsselâm b. Abbâs el-Vecîh, *A'lâmu'l-müellifîni'z-Zeydiyye*, Müessesetü İmam Zeyd b. Ali, Amman 1999, s. 820.

¹⁰⁸ Abdüsselâm Abbâs, *age*, s. 822.

yazılmıştır. Bu eser, fırkaların ihtilâflı konular etrafındaki tartışmalarına ışık tutması, hadis eleştirilerine yer vermesi ve Mu'tezile ile Ehl-i hadîs arasındaki gerginliğin boyutlarını göstermesi açısından önemlidir.

Kitâbu't-tehzîb şî't-tefsîr, *Kitâbu cilâi'l-ebşâr şî'l-ahbâr*, müellifin günümüze kadar gelmiş, fakat henüz yayınlanmamış olan eserleridir.¹⁰⁹ 352 varak olan *Kitâbu cilâi'l-ebşâr*'da her hadisi senediyle birlikte rivayet edildikten sonra kısaca şerh edilmiştir. Kitapta siyerle ilgili bilgiler de mevcuttur.

2. Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ'nın (ö. 840/1436) eserleri:

İbnü'l-Murtazâ olarak bilinen el-İmam Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, Yemen'in muteber âlim ve fakihlerindendir. Çoğu henüz el yazması halinde bulunan kırktan fazla eseri bulunmaktadır. Aşağıda tanıtacağımız "*el-Munye ve'l-emel*" adlı eseri doğrudan Mu'tezile âlimlerini tanıtmaktadır.

el-Munye ve'l-emel fî şerhi'l-milel ve'n-nihal: Bu eser, Yemen'de Zeydî fakihler arasında muteber kitaplardan biri olarak kabul edilen müellifin "*el-Bahru'z-zahhâr el-câmiu li-mezâhibi fukahâi'l-emsâr*" adlı ansiklopedik İslâmî ilimler eserinin bir bölümüdür. İbnü'l-Murtazâ, *el-Bahru'z-zahhâr* adlı bir çok kitapçıktan oluşan eserinin mukaddimesinde bir müctehidin bilmesi gereken ilimleri özet olarak verdikten sonra fikhî meseleleri incelemiştir. Mukaddime hariç bu eser önce, 1975 yılında Beyrut'ta basılmış, 1988 yılında ise, *Kitâbu'l-bahri'z-zahhâr el-câmiu li mezâhibi ulemâi'l-emsâr* adıyla Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye tarafından 6 cilt halinde San'a'da basılmıştır.

İbnü'l-Murtazâ daha sonra mukaddimeye yer alan 9 kitabını ayrı ayrı şerh etmiştir. Müellif, bu şerhlerden oluşan yeni kitabına "*Gâyetü'l-efkâr ve nihâyetü'l-enzâr el-muhîtu bi-acâibi bahri'z-zehhâr*" adını vermiştir. Tanıtımını yapmakta olduğumuz "*el-Munye ve'l-emel fî şerhi'l-milel ve'n-nihal*" işte bu yeni eserin birincisidir. *el-Munye ve'l-emel*'in "*Bâbu zikri'l-Mu'tezile*" bölümü ilk defa Thomas Arnold tarafından, 1902 yılında Haydarâbâd'da basılmıştır. Kitap, 1961 yılında Susanna Diwald-Wilzer tarafından bazı ilâvelerle "*Kitâbu Tabakâtü'l-Mu'tezile*" adıyla ilk kez tam olarak basılmıştır. Daha sonra Dr. Ali Sâmî en-Neşşâr ve İsmâuddîn Muhammed Ali tarafından Kâdî Abdülcebbâr'a nispet edilerek "*Fırak ve tabakâtü'l-Mu'tezile*" adıyla 1972 yılında İskenderiye'de ikinci kez basılmıştır. Dr. Muhammed Cevâd Meşkûr tarafından İbnü'l-Murtazâ'ya nispet edilerek *el-Munye ve'l-emel fî şerhi'l-milel ve'n-nihal*" adıyla 1990 yılında Beyrut'ta yayımlanan baskısı mevcutlar içerisinde en kullanışlı olanıdır.

Kitâbu minhâci'l-usûl ilâ mi'yâri'l-ukûl fi'l-ilmî'l-usûl: İbnü'l-Murtazâ'nın daha önce tanıttığımız "*Mukaddimetü Kitâbi'l-bahri'z-zehhâr el-câmiu li mezâhibi ulemâi'l-emsâr*" adlı eserindeki kitapçıklardan birisi olan *Mi'yâru'l-ukûl fi'l-ilmî'l-usûl* adlı kitapçığın yine müellif tarafından yapılmış şerhidir. İbnü'l-Murtazâ'nın usûl-i fıkha dair bu eseri, Dr. Ahmed Ali Mutahhar el-Mahuzî tarafından 1992 yılında San'a'da neşredilmiştir.

Amacımız bütün Mu'tezile eserlerini tanıtmak olmadığı için, bu kadarla yetiniriz. Ancak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki yazılı mirasının çok azını teşkil eden mevcut eserler bile, Mu'tezile hakkında sağlıklı değerlendirmelerde bulunmak için yeterli bilgilere sahiptir.

¹⁰⁹ Eserin yazmaları Yemen'de çeşitli özel kütüphanelerde bulunmaktadır. Bkz. el-Vecîh, *age*, II, 804.